ભરતખંડની ભૂગોળ વિદ્યા.

આવૃત્તિ બીજી.

પુરૂષોત્તમ કાહાનજી ગાંધી.
પુસ્તકો પ્રગટ કરનાર અને વેચનાર.
લીંબડી—કાઠિયાવાડ.

Ahmedabad " Aryodaya " Press.
સંવત ૧૯૪૩ સને ૧૮૮૭ ની જાન્યુઆરી.
કિંમત અઢી આના.

પુરૂષોતમ કૃત.

ભરતખંડની ભૂગોળ.

વિદ્યા.

આપણી પૃથ્વી ગોળ દડા જેવીછે, પૃથ્વી ઉપર મુખ્ય જમીન અને પાણી છે. આખી પૃથ્વી ત્રણ સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના બે ભાગ પાણી અને એક ભાગ જમીન છે.

જમીનના મોટા ભાગ.

આપણી પૃથ્વીના બે ગોળાર્ધ છે. ૧ પૂર્વગોળાર્ધ (જૂની ભૂમી), અને ૨ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ (નવીભૂમિ). એ બંને ગોળાર્ધમાં જે જમીન આવેલી છે, તેના ચાર મોટા ખંડ પાડેલા છે. તેનાં નામ ૧ એશિઆ, ૨ યુરોપ; ૩ આફ્રિકા, એ ત્રણ જૂની ભૂમિમાં છે; અને ૪ અમેરિકા એ નવી ભૂમિમાં છે. એ ચાર વિના એક પાંચમો મોટો ભાગ આસ્ટ્રેલિઆ કરીને એક બેટ, એશિઆની અગ્નિ ખૂણમાં છે તે બેટ, તથા તેની આસપાસના બીજા ઘણા દ્વિપો મળીને ઓશિઆન્યા કહેવાય છે. (એને પાંચમો ખંડ કહીએ તો ચાલે.)

પાણીના મોટા ભાગ.

જમીનની પેઠે પાણીના મોટા ભાગ પણ પાંચ છે. તે દરેકને મહાસાગર કહે છે. તેનાં નામ. ૧ પાસિફિક, ૨ આટ્લાંટિક, ૩ હિંદી ૪ ઉત્તર, ને ૫ મો દક્ષિણ મહાસાગર છે.

એશિઆ ખંડ.

જમીનના જે પાંચ મોટા ખંડ ઉપર કહ્યા, તેમાંનો સૌથી મોટો ને જૂનો ખંડ એશિઆ છે. એ ખંડમાં આપણે વસીએ છીએ તેના બાર દેશ છે.

૧ ભરતખંડ કે હિંદ.	૫ અરબસ્તાન.	૯ હિંદી ચીન.
૨ અફ્ઘાનિસ્તાન.	૬ તુર્કસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૩ બલૂચિસ્તાન.	૭ તાતાર.	૧૧ એશિઆઇ રૂશિઆ.
૪ ઈરાન.	૮ ચીનાઈ રાજ્ય.	૧૨ સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એમાંના પહેલા દેશમાં આપણે વસીએ છીએ.

भरतखंडनुं सामान्य वर्णन.

આપણો મુંબાઇ ઇલાકો, તે આ ભરતખંડનો એક ભાગ છે.

ભરતખંડનાં બીજાં નામો-હિંદુસ્તાન, હિંદ, હિંદીદ્વિપકલ્પ, આર્યાવૃત્ત, ભારતભૂમિ, અને ઇંડિયા

સીમા—ભરતખંડ એ મોટો ત્રિકોણાકાર દ્વિપકલ્પછે. એની ઉત્તરે હિંદુકુશ, કારાકોરમ, હિમાલય પર્વત તથા ટિબેટ ને તાતાર દેશો છે; પશ્ચિમે સુલેમાન અને હાલા પહાડ, તથા અફ્ઘાસ્તિાન અને બલૂચિસ્તાન છે; નૈરૂત્યકોણમાં અરબીસમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિખૂણમાં હિંદીમહાસાગર તથા બંગાળાનો ઉપસાગર; અને પૂર્વમાં જંગલ અને ડુંગરા તથા બ્રહ્મદેશ આવેલો છે.

વિસ્તાર—કાશ્મિરથી કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી લંબાઇ ૧૯૦૦ મૈલ, ને સિંધથી આસામ સુધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ છે. આખા દેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૨૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે.

વસ્તી—આખી દુનિઆમાં વસ્તીમાં પહેલે નંબરે ચીન, અને

બીજે નંબરે ભરતખંડછે. તેમાં ૨૫ા કરોડ (૨૫, ૨૫, ૪૧, ૨૧૦) માણુસો વસે છે.

મોટા કુદરતી ભાગ—ભરતખંડના મોટા સ્વાભાવિક ભાગ બે છે. ૧ હિંદુસ્તાન (ઉત્તર હિંદુસ્તાન) અને ૨ દક્ષિણ કે દખણ (દક્ષિણ હિંદુસ્તાન)છે. એ બે ભાગોની વચ્ચે વિંધ્યાચળ પર્વત,ને નર્મદા નદી છે.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મોટા કુદરતી ભાગ—૭ છે. ૧ હિમાલયની તળેટીનો ઢળતો પ્રદેશ, ૨ સિંધુ નદીનો પ્રદેશ, ૩ રેતીનું રણ, ૪ મધ્ય. હિંદુસ્તાનનો અને રજપૂતસ્થાનનો ઊંચો પ્રદેશ, ૫ ગંગાનો પ્રદેશ, ને ૬ બ્રહ્મપુત્રાનો પ્રદેશ.

દક્ષિણના મોટા કુદરતી ભાગ—ચારછે. ૧નર્મદાનો પ્રદેશ, ૨શુદ્ધ દક્ષિણ, ૩પૂર્વકાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ, ને ૪-પશ્ચિમકાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

મુખ્ય પર્વતો—૧હિમાલય એ દુનિઆમાં સૌથી ઊંચોછે. ૨શિવાલિક, ૩સાતપૂડો, ૪વિંધ્યાચળ, ૫સંહ્યાદ્રિ (પશ્ચિમઘાટ). ૬પૂર્વઘાટ, ૭હાલા. ૮સુલેમાન, ૯કારાકોરમ; ૧૦ અરવલી, ૧૧ કૈમૂરના ડુંગર, ૧૨ આબુ, ૧૩ ગિરનાર, ૧૪ મીઠાનાડુંગર, ૧૫ મહાદેવના ડુંગર, નીલગીરી.

હિમાલયનાં શિખરો—એવરેસ્ટ (ગૌરીશંકર) એ સૌથી ઊચું (૨૯૦૦૨ ફીટ)છે. ધવલગિરિ, કાંચનગંગા, ચામલારી, જમ્નોત્રી, ગંગોત્રી, કૈલાસ, વગેરે.

મુખ્ય નદીઓ—૧બ્રહ્મપુત્રા, ૨ સિંધુ, એ બે નદ કહેવાય છે. ૩ ગંગા, ૪ ગોદાવરી, ૫કૃષ્ણા, ૬કાવેરી, ૭ મહા, ૮ ઇરાવતી. એ આઠે નદીઓના મુખ આગળ ત્રિકોણ પ્રદેશ થાયછે. એ વિના જમના, નર્મદા, તાપી, ગોગરા, ચંબલ, બેટવા, સતલજ, ચીનાબ, સોન, ભાગિરથી, પ્રાણહિતા, તુંગભદ્રા, રાપતી. પનાર, ભીમા, સરસ્વતિ,

સાબરમતી, બનાસ, લુણી, ઝેલમ, રાવી, બીઆસ, ગોમતી, ગંડકી, કોશકી, હુગલી, ક્ષિપ્રા, માંજરા, પેનગંગા, વાઈનગંગા, સુવર્ણરેખા, વૈતરણી વગેરે વગેરે.

પવિત્ર નદીઓ—૧બ્રહ્મપુત્રા, ૨સિંધુ, ૩ગંગા, ૪ગોદાવરી, ૫કૃષ્ણા, ૬જમનાં, ૭નર્મદા, ૮સરયુ, (ઘોગરા), ભાગિરથી, ગોમતી, તાપી સરસ્વતી, વગેરે.

સરોવર—વુલર, સાંબર, ચિલકા, કોલર, પુલિકાટ, લુનાર, મંચર, એ ખારાંછે. એ વિના ઢેબર તે મીઠું છે. વગેરે. એ વિના રાવણહ્રદ, પાલટી, માન, એ ટિબેટમાં છે.

ભૂશિરો—દ્વારિકા, (જગતપોઇંટ), દીવ, રામસ, કન્યાકુમારી, પાલમયરા, ને નેગ્રાઇસ, માંજ (કરાંચી આગળ). પોઇંટદીગાલ, પોઇંટપેદ્રો, પોઇંટ કાલીમેર.

અખાત—કચ્છનું, ખંભાતનું, મનારનું, બાલાસોરનું, માર્ટાબાનનું, ને બંગાળાનો ઉપસાગર.

દ્વિપો—૧લંકા (સિંહલદ્વિપ) એ બેટ ઈંગ્રેજ સરકારને તાબેછે. પણ તે ભરતખંડના વાઇસરાયને તાબે નથી. મહારાણી તરફથી જાદો ગવર્નર ત્યાં રહેછે. લંકાના મધ્યભાગમાં દેશી રાજા રાજ કરેછે. તેની રાજધાની કાંદીછે. એ રાજા ઇંગ્રેજની આજ્ઞામાં છે. કોલંબો, પોઇંટદીગાલ, ત્રિંકોમાલી, ને પોઇંટપેદ્રો, એ મુખ્ય બંદરો તે ઇંગ્રેજ સરકારને તાબેછે. નદીઓ, મહાવીલીગંગા, કાવાનીગંગા ને કાલુગંગા વગેરે. ત્યાં બૌદ્ધધર્મ ચાલેછે. પેદાશમાં તેજાના, હાથીદાંત, મોતી, વગેરે છે. ૨ આંદામન બેટછે એનું મુખ્ય શહેર પોર્તબ્લેર કરીને બંદર છે, ત્યાં હાલ ગુન્હેગારને કાળે પાણીએ મોકલે છે. એ વિના નિકોબાર, લક્ષદીવ, માલદીવ, મનાર, રામેશ્વર, રામરી, ચેદુબા, સંકોત્રે, શાલાપુરી, સાષ્ટી, વસઈ, ધારાપૂરી, કરંજે, મરખી-બેટનું ટાપું વગેરે બેટો છે. તે બધા ઈંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. તે

લંકા સિવાયનાં બધા બેટો ઉપર ગવર્નર જનરલનું ઉપરીપણું છે. તે સિવાય દીવ, પીરમનો કાતરો, ને સખોદધા.

દ્વિપકલ્પ—કાઠિઆવાડ ને દક્ષિણહિંદુસ્તાન. ભરતખંડ દેશજ મોટો ત્રિકોણાકાર દ્વિપકલ્પછે.

સામુદ્રધુની—પાકની છે. તે હિંદુસ્તાન ને લંકાની વચ્ચે છે. મનારની સામુદ્રધુની, પૅમ્મેન ખાડી.

સારી હવાનાં સ્થળો—સિમલા, મરી (જલ્લમનજીક) દાર્જીલીંગ, આબુ, માથેરાન, નીલગીરિ, મહાબળેશ્વર, ડીંડીગલ, કાસ્મિર, પુરંદર ને ખંડાળા, ઉતકમંડ, ડુંગાર, હજારીબાગ વગેરે.

ભરતખંડના રાજ્ય વિભાગ—૧૪છે. તે આગળ આવશે.

અંગ્રેજીખાલસામુલક—આસામ, બંગાળા, બહાર, ઓડિસા, છોટાનાગપુર, અયોધ્યા, વાયવ્યપ્રાંતો, પંજાબ, સિંધ, અજમેર, મધ્યપ્રાંતો, વરાડ, ગુજરાતનાં પાંચજિલ્લા અમદાવાદ, ખેડા, ભરુચ, ને સૂરત છે, પંચમહાલ, મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ, ને ઉત્તર સરકાર, કાનડા, કર્ણાટક, બાલાઘાટ, મલબાર, કુર્ગ; એ વિના બ્રહ્મદેશમાં આરાકાન, ટિનાસરિમ, પેગુ, માર્ટાબાન, વગેરે પ્રાંતો ને શહેરો, તથા ઉપર વર્ણવેલા બેટો હમણાં તો આખો બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યોછે.

ઈંગ્રેજ તાબાનાં દેશી રાજ્યો—કાસ્મિર, સિકિમ, કુચબીહાર, ખાસ્યા, ટિપરા, જયપુર, રેવા, બુંદેલખંડ, તહેરી, પન્ના, રાંમપુર, (મુસલમાની,) સિંધિયાનું (ગ્વાલિઅરનું), હોલકરનું (માળવાનું), પત્યાલા, જીંદ, નભા, કપરથલા, ફરિદકોટ, કળશીયા (એ છ એ શીખ લોકોનાં છે,) બાવલપુર, ને ભોપાળ મુસ.) જાંબુઆ, ઉદેપુર, જોધપુર, (વગેરે રજપૂતસ્થાનનાં રાજ્યો), ખૈરપુર (મુસ,) કાઠિઆવાડ-

નાં રાજ્યો (ભાવનગર, જુનાગઢ, નવાનગર, ધ્રાંગધ્રા ગોંડલ, મોરબી વગેરે) કચ્છ, પાલણપુર (મુસ), રાધણપુર (મુસ), મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, ગાયકવાડ, પંચમહાલ એજન્સિ, સૂરત એજન્સિ, ખંભાત, કોલ્હાપુર, મરેઠા જાગીર, (સાંગલી, જમખંડી વગેરે) મહીસૂર, નિઝામ (મુસ), ત્રાવણકોર, કોચીન, બુંદીકોટા. ઈત્યાદી.

સ્વતંત્ર દેશીરાજ્યો—નેપાળ, ભુતાન, ને મણિપુર.

ફ્રેંચનાં સંસ્થાન—પોંદિચેરી, માહી, કારિકલ, યાનન, ને ચંદ્રનગર.

ફીરંગીનાં સંસ્થાન—દીવ, દમણ, ને ગોવા.

હબશીનાં રાજ્ય—જંજીરા ને જાફરાબાદ, (તેમને માથે ખંડણી નથી.)

ભરતખંડની રાજધાની—દિલ્હી, ને આગ્રા એ મુસલમાની વખતમાં વારાફરતી રાજધાની હતી, હાલની રાજધાની કલકત્તાછે.

મોટાં શહેરો—મુંબાઇ, કલકત્તા, મદ્રાસ, હૈદ્રાબાદ, (નિજામનું) લખનોર, બનારસ (કાશી), દિલ્લી, પટણા, આગ્રા, બેંગલોર, અમૃતસર, કાનપૂર, લાહોર, અલહાબાદ, જયપૂર, રંગુન, પુના, અમદાવાદ, બરેલી, સૂરત, હોરા (બંગાળામાં છે), ને વડોદરા. એટલાં શાહેરોની વસ્તી લાખ ઉપરાંત છે. એ વિના બીજાં ઘણાંછે જેની વસ્તી ૦॥ લાખ ઉપર થાય, એવાં કુલ નગરો ૬૧ છે.

મોટાં બંદરો—કરાંચી, શાહબંદર, લખપત, માંડવી, જોડીયા, પોરબંદર, વેરાવળ, મહુવા, ઘોઘા, ભાવનગર, ધોલેરા, ખંભાત, ભરૂચ, સૂરત, વલસાડ, દમણ, વસાઈ, મુંબાઇ, રાજાપુર, રત્નાગીરિ, બિજયદુર્ગ, કારવાડ. હોનાવર, મેંગલૂર, કાનાનોર, માહી, કાલિકોટ, બેપુર, કોચીન, તુતુકુંડી, પોંડીચેરી, મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ, ગંજામ, જગન્નાથ, બાલાસોર, કટક, ચિત્તાગોંગ, કલકત્તા, મતલાહ,

વસાઇ. (બાસીન) રંગુન, મુલમીન, વીસાગાપટ્ટણ, પોર્ટોનોવો, ટ્રાંક-વીબાર, કારીકલ, આરપલ્લી, જાફરાબાદ.

જાત્રાનાં સ્થળો—દ્વારીકા, પ્રભાસપાટણ, ગિરનાર, શેત્રુંજો, ચાણોદકન્યાળી, નાશીક (પંચવટી), પંઢરપૂર, રામનાથ, જગન્નાથ, ગયા, પ્રયાગ, કાશી, મથુરા, અયોધ્યા, બદ્રિનાથ, કેદારનાથ, પુષ્કરજી વગેરે.

દેશની ખનિજ—લોઢું, તાંબુ, કોયલા, સુરોખાર, મીઠું, સોનું, રત્ન, હીરા, મોતી વગેરે.

બીજી પેદાશ—ચોખા, ઘઊં, બાજરી, જુવાર, કપાસ, કઠોળ, રાગી, જવ, કંદમૂળ, શાક, વગેરે તથા સાગ, બાવળ, ચંપો, આંબા, શેતૂર, તાડ, નાળીએરી, સોપારી, વાંસ, મરી, એળચી, ચા, કાફી, (બુંદ), તમાકુ, અફીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, જ્વાર, વગેરે વગેરે.

ભાષા—ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી, ઉર્દુ, સિંધી, કચ્છી, ઉર્યા, તામિલ, કાનડી, તલેંગ, ફારસી, મલયાલયમ, ઈંગ્રેજી, મલબારી, દ્રાવીડી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, વગેરે. કુલ ૧૩૨ ભાષાઓ બોલાય છે.

ધર્મ—વેદ, શિવ, વૈષ્ણવ, રામાનુજ, જૈન, શીખ, લિંગાયત, મુસલમાની, ને ખ્રિસ્તી વગેરે.

આખા દેશમાં—સૌથી મોટો પર્વત હિમાલય, નદી સિંધુ ને બ્રહ્મપુત્રા, શહેર મુંબાઇ, ને કલકત્તા, અખાત બંગાળાનો, ઇલાકો બંગાળા, બેટ લંકા, દેશીરાજ્યો નિઝામ, કાસ્મિર, રજપૂતસ્થાન.

છાવણીઓ—મુંબાઇ, પુના, માલેગામ, ડીસા, લુણાવાડા, સાદરા, ખંભાત, નારૂકોટ, રાજકોટ, ભૂજ, હૈદરાબાદ, બેંગલોર, મદ્રાસ, કલકત્તા, જાલના, સિકંદરાબાદ, માંડુ, નસીરાબાદ, પ્રયાગ, કાનપુર, લાહોર, ઈંદોર, નિમચ, નાગપૂર, અમદાવાદ, વડોદરા, બેલ્-

રામપૂર, દીનાપૂર, પટણા, કાનપૂર, મીરત, દિલ્લી, શમલા, માહુ, ઈલીચપૂર, આરકાટ, કરાંચી, બેંગલુર, બરાકપુર. ગ્વાલીઅર, બુરાનપુર.

મોટી નદીઓની શાખાઓ, અને તે પરનાં શહેરો વગેરે.

૧ **બ્રહ્મપુત્રા**—એ ટિબેટમાંથી માનસરોવરમાંથી નીકળી આસામ ને બંગાળામાં વહી, બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે તે ૧૮૦૦ મૈલ લાંબી છે. તે ઉપર તેજપૂર, ગૌહત્તી, નવાગામ, ધાકા, ગોવલપરા, દરંગ, રંગમતી, જમાલપુર, એ શહેરો છે. સૂરમા વગેરે એની શાખાઓ છે.

૨ સિંધુ—એ હિમાલયના ટિબેટના ભાગમાંથી નીકળી કાશ્મિર, પંજાબ, ને સિંધમાં વહી, અરબી સમુદ્રને મળે છે. તે ૧૮૦૦ મૈલ લાંબી છે. કાબુલ, ને સતલજ એ બે એની શાખાઓ છે. સિંધુ ઉપર, લેહ, અટક, કાલાબાગ, ડેરાઇસ્માલખાન, ડેરાગાઝીખાન મિટનકોટ. શિકારપૂર, સક્કર. બક્કર, રોરી સેવાન, હાલા, હૈદ્રાબાદ, ટ્ટા, કરાંચી, મીઆણી ને કોટ્રી વગેરે શહેરો છે.

૩ ગંગા—એ હિમાલયના ગંગોત્રી શિખરમાંથી નીકળી, વાયવ્ય પ્રાંતો, બહાર, ને બંગાળામાં વહી, બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે. એ ૧૫૦૦ મૈલ લાંબી છે. જમના, શોણ, ગંડકી, ગોગરા, રામગંગા, કોશકી, ગોમતી, વગેરે એની શાખાઓ છે. ભાગિરથી ને હુગલી એ બે એના ફાંટા છે. રૂપનારાયણ, કુશે ને દામોદા એ હુગલીને મળે છે. ગંગા ઉપર બદ્રિનાથ, શ્રીનગર, હરિદ્વાર, મીરત, ફરૂકાબાદ, કનોજ, કાનપુર, ફતેપૂર, અલાહબાદ, મીરજાપૂર, કાશી, ગાઝીપુર, ચુનાર, બકસાર, દીનાપૂર, પટણા, મોંગીર, ભાગલપુર, રાજમહાલ ને મુર્શીદાબાદ એ શહેરો છે.

૪ ઈરાવતી—એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી, બંગાળાના ઉ-

પસાગરને (માર્ટબાનના અખાતને) મળે છે. તે ઉપર પ્રોમ, વસાઇ, ને રંગુન છે.

૫ મહાનદી—એ મધ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી મધ્યપ્રાંતોને ઓરીસામાં વહી બંગાળાના સમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર સંબલપુર ને કટક છે.

૬ ગોદાવરી—એ નાશિક પાસે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળી, મહારાષ્ટ્ર નિજામ ને ઉત્તરસરકારના પ્રાંતોમાં વહી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. પૂર્ણા, માંજરા, વર્ધા, વાહનગંગા, પેનગંગા, ને પ્રાણહિતા એ એની શાખાઓ છે. નાશિક, પૈઠણ, નાંદેડ, નિર્મળ, રાજમહેંદ્રી ને યાનાન એ શહેરો તેનાપર આવેલાંછે.

૭ કૃષ્ણાનદી—એ સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી મહાબળેશ્વર પાસેથી નીકળી મહારાષ્ટ્ર નિજામ,ને ઉત્તર સિરકાર પ્રાંતોમાં વહી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. મલપ્રભા, ભીમા, તુંગભદ્રા, ઘટપ્રભા, વારણા, મુસી વગેરે એની શાખાઓ છે. નીરા ને સીના એબે નદીઓ ભીમાને મળેછે. કૃષ્ણા ઉપર વાઇ, કન્હાડ, ને મછલીપટ્ટણ શહેરોછે.

૮ કાવેરી—એ સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળી મહીસૂર ને કર્ણાટકમાં વહી, બંગાળાના સમુદ્રને મળે છે. તે ઉપરથી શ્રીરંગપટ્ટણ ત્રીચીનાપલી ને ત્રાંકબાર શહેરો છે.

ઉપલી આઠે નદીઓના મુખ પાસે ત્રિકોણ પ્રદેશ થાય છે.

૯ જમના—એ હિમાલયના જમ્નોત્રી શિખરમાંથી નીકળી, વાયવ્યપ્રાંતોમાં વહી અલ્લાહબાદ આગળ ગંગાને મળે છે. ચંબલ ને બેટવા એ એની શાખાઓછે. જમના ઉપર શાહરાણપુર, કર્નાલ, પાણિપત, મુજફ્ફરનગર, દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા, કાલ્પી, ઇટાવા, અલ્લાહબાદ અને હમીરપુર વગેરે છે.

૧૦ સતલજ—એ રાવણ-હૃદ સરોવરમાંથી નીકળી સિંધુને મળે છે. બીઆસ ને ચીનાબ, એ બે તેની શાખાઓ છે. જેલમ ને રાવી

એ ચિનાબની શાખાઓછે. સતલજ ઉપર, સિમલા, લુધ્યાના, અં-
લિવાલ, સોબ્રાઓન, ફીરોજપુર, ભાવલપુર, ને ઉચ એ શહેરો છે.

૧૧ ગોગરા—હિમાલયમાંથી નીકળી ગંગાને મળે છે. સરયુ
એ તેનું બીજું નામછે. રાપતી એની શાખા છે. અયોધ્યા શહેર
ગોગરાને કાંઠે છે. બીજું ફૈજાબાદ છે.

૧૨ બેટવા—એ માળવામાંથી નીકળી જમનાને મળે છે. તે
ઉપર ભેલસા ને ઝાંસી શહેર છે.

૧૩ નર્મદા—એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી અમરકંટકના મેદાન
પાસે જબલપુર આગળથી નીકળી મધ્યપ્રાંતો, ભોપાળ, ને હોલ્કરના
રાજ્યમાં તથા ગૂજરાતમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તે
ઉપર જબલપુર. હુસંગાબાદ, નિમાડ, મંડળેશ્વર, ચાણોદકન્યાળી,
નાંદોદ, ને ભરૂચ શહેરો છે.

૧૪ તાપી—એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળી મધ્ય પ્રાંતો, ખા-
નદેશ, ને ગૂજરાતમાં વહી, ખંભાતના અખાતને મળેછે, તે ઉપર
બુરાહાનપુર, સૂરત, ઈલીચપુર ને રાંદેર છે.

૧૫ મહી—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી માળવા ને ગૂજરા-
તમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળેછે. તે ઉપર લુણાવાડા ને ખં-
ભાત શહેર છે.

૧૬ સાબરમતી—રજપુતસ્થાનના ઢેબર સરોવરમાંથી નીકળી
ગૂજરાતમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળેછે. તે ઉપર સાદરા ને
અમદાવાદ શહેર છે.

૧૭ ભાદર—એ મદાવન ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને
મળેછે; તે ઉપર જસદણ, જેતપુર, કુંતીઆણા, ને નવીબંદર એ
ગામો છે. ઉબેણ એ ભાદરની, ને ઓઝત એ ઉબેણની શાખા છે.

નદીઓનાં મૂળ.

હીમાલયમાંથી નીકલનારી નદીઓ—સિંધુ, ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ, સતલજ, જમના, ગંગા, ઘોગરા, રાપતી, ગંડીક કુશી, અને બ્રહ્મપુત્રા.

રજપુતસ્થાનમાંથી—સાબરમતી અને લુણી.

મધ્ય પ્રાંતોમાંથી—નર્મદા, તાપી, વાઈનગંગા, પેનગંગા, મહી.

બંગાળામાંથી—સુવર્ણરેખા, બ્રાહ્મણી, વૈતરણી, હુગલી. વગેરે.

સહ્યાદ્રીમાંથી—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા, તુંગભદ્રા, મૂળામૂઠા, મલપ્રભા, ઘટપ્રભા; ને કાવેરી વગેરે

માળવામાંથી—મહી, ચંબલ, બેટવા ને પાર્વતી.

નિઝામના રાજ્યમાંથી—દુધના. પૂર્ણા, માંજરા, અને મુસી.

મહાસૂરમાંથી—પનાર, ને દક્ષિણ પનાર.

બુંદેલખંડમાંથી—સોણ.

નદીઓનાં મુખ.

બંગાળાના ઉપસાગરને મળનારી નદીઓ—કાવેરી, કૃષ્ણા, ગોદાવરી, પનાર, ગંડલાકામા, પુલાર મહા, વૈતરણી, બ્રાહ્મણી, સુવર્ણરેખા, ગંગા, હુગલી, બ્રહ્મપુત્રા, ઈરાવતી. વગેરે.

ખંભાતના અખાતને મળનારી—શાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી, ઢાઢર, કીમ, સુખભાદર, શેત્રુંજી વગેરે.

કચ્છના રણમાં મળનારી—મચ્છુ, ફલકુ, બાંભણ, બનાસ, સરસ્વતી અને લુણી.

અરબીસમુદ્રને—સિંધુ, ભાદર, દમણગંગા.

કચ્છના અખાતને—આજી.

માર્ટાબાનના અખાતને—ઈરાવતી.

વખણાએલી વસ્તુવાળાં સ્થળો.

કાસ્મિર-શાલ. પંજાબી-સાલમ. વિકાનેર-સાંઢણીઓ. મારવાડ-

ઊટ ને આરસપહાણ. જયપુર-શહેરની બાંધણી, રત્ન, અને ચિત્ર. શિરોહી-તલવાર. સુરત-બરફી. રતલામ-અફીણ. વરાડ-કોયલા. રાણીગંજ-કોયલા. પન્ના ને ગોવળકોંડ-હીરા. લંકા-હાથી, હાથીદાંત, તેજાના. ને મોતી. તુતુકુંડી-મોતી. ઉમરાવતી, અકોલા, ધારવાડ, ખોજેશ, ખાંડવા,-ત્યાંનું રૂ. ભાલ-ઘઊં. જામનગર-કંકુ. કાઠિઆવાડ-કાંબી. ઝાલાવાડ-ઝુમણાં. પુના, નાશિક, સિહોર-તાંબા પીતળનાં વાસણ. પુના-નાગરવેલનાં પાન. બંગાળા-ખાંડ. ખંભાત-અકીકણી ને અકીકના પથ્થર. પેથાપુર-સાડાઓ ને બંદુક. નાગપુર-ધોતીજોટા. પાટણ-પટોળાં-સાડીઓ, માટીનાં વાસણ ને સુડીઓ. ગાળવા-અફીણ. પાટડી-વડાગરૂ મીઠું. આમસુંબા-લોઢાની છરીઓ. કપડવંજ-કાચ, સાબુ. વઢવાણ-સાબુ. પેટ-પાઘડી. બુરાનપુર-શેલાં. કાઠિઆવાડ ને કચ્છના-ઘોડા. ભુજ ને હૈદ્રાબાદ (સિંધનું) સોનેરી ભરત. કુંદાપુર ને મેંગલુર-સોપારી. અમદાવાદ રેશમી કાપડ. મલબાર-સાગ ને સોપારી, ચોખા. પટણા-રેશમી કાપડ, ને અફીણ. મુર્શિદાબાદ-રેશમી કાપડ. મથુરા પેંડા. ઓટીયા-લોઢું. કડી બાજરી. હિમાલય-ચા. આસામ-ભેંસા. ઢાકા-સાબુ ને મલમલ.

જળાશય--ગંગા ને સિંધુના બે મોટા જળાશય છે.

પરદેશમાં જવાના માર્ગ—૧ બોલાનપાસ હાલા પર્વત ઓળંગી બલુચિસ્તાન જવાનો, ૨ ખૈબર પાસ સુલેમાન પર્વત ઓળંગી અફઘાનીસ્તાનમાં જવાનો, ૩ બરમુલા ને ૪ પીરપંજલ એ બે રસ્તે થઈ કાશ્મીરમાં જવાય છે.

૫ નિતિ નામના મારગથી હિમાલય ઓળંગી ટીબેટ વગેરે દેશોમાં જવાય છે.

ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

રાજ્યવ્યવસ્થા—આપણા દેશમાં હાલ ઈંગ્રેજ લોકનું રાજ્ય છે. તે લોકો યુરોપખંડના ઇંગ્લાંડ દેશના વતની છે. ત્યાં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆ રાજ કરેછે. તે પોતાની તરફથી અમલ કરવા માટે આ દેશમાં સુબાઓ મોકલેછે. એ સુબાને ગવર્નરજનરલ અથવા વાઇસરૉય કે રાજ પ્રતિનિધિ પણ કહેછે. તે કલકત્તા રાજધાનીમાં--અથવા વખતે સિમલા વગેરે સ્થળમાં રહેછે. (હાલનો વાઇસરૉય નામદાર અર્લ ઑફ ડફરિન છે.)

વાઇસરૉયને મદદ આપવા સરકારે બે કૉન્સિલ (કારભારીની મંડળીઓ) સ્થાપી છે. એક અમલ કરવામાં ને બીજી કાયદા કરવામાં કામે લાગેછે વાઇસરાયનો ઉપરી હિંદુસ્તાન ખાતાનો સેક્રેટરી હોયછે, ને તેના ઉપર ઇંગ્લાંડની પાર્લામેંટનું ને મહારાણીનું ઉપરીપણું છે.

વાઇસરાય સાહેબના તાબામાં આખો હિંદુસ્તાન ને તેની આસપાસના બેટો વગેરેછે. માત્ર લંકાબેટ તેને તાબે નથી, ત્યાં મહારાણી તરફથી જૂદોજ ગવર્નર છે. વળી ફ્રેંચના, ફીરંગીનાં, અને નેપાળ, ભૂતાન, વગેરે રાજ્યો ગવર્નરજનરલથી સ્વતંત્ર છે. ભરતખંડમાં ઘણો ભાગ ઈંગ્રેજનો ખાલસા; ને બાકીનાં દેશીરાજ્યો છે. પણ એ બધાં રાજ્યો ઇંગ્રેજ સરકારને આધિન છે, ને તેમની તરફથી દરેક ભાગમાં અધિકારી રહેછે. બધા દેશી રાજામાંથી ૧૫૩ રાજાને મહારાણી સાહેબ તરફથી સનંદ મળી છે.

રાજ્યવિભાગ—આખા ભરતખંડના પાંચ મોટા ઇલાકા કર્યાછે. તેનાં નામ. ૧ મુંબાઈઇલાકો, ૨ મદ્રાસઈલાકો, ૩ બંગાળાઈલાકો, ૪

આગ્રાઇલાકો, અને ૫ પંજાબ ઇલાકો, પહેલા બે ઈલાકામા ગવર્નર સાહેબ, ને બાકીના ત્રણમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાહેબ રહેછે.

બીજીરીતે હાલ આખા દેશના ચૌદ મોટા ભાગ પાડેલ છે. તે દરેકનું વર્ણન નીચે આપ્યું છે, તેમાં ઉપલા પાંચ ઈલાકાની હકીકત પણ આવી જશે.

ચૌદે વિભાગનાં. નામ.	ત્યાં ઈંગ્રેજ તરફથી અધિકારી. રહેછે.	તે કયાં રહેછે. (રાજધાનીકઈ)
૧ મુંબઇઇલાકો,	ગવર્નર સાહેબ.	મુંબઇ.
૨ મદ્રાસઇલાકો.	,,	મદ્રાસ.
૩ મહીસુર ને કુર્ગ.	ચિફકમિશ્નર	બેંગલોર.
૪ વરાડ ને નિઝામનું રાજ્ય.	રેસીડેન્ટ.	હૈદરાબાદ.
૫ મધ્યપ્રાંતો.	ચીફ કમીશ્નર	નાગપુર.
૬ મધ્યહિંદ એજન્સિ.	રેસિડેન્ટ.	ઇંદોર.
૭ રજપૂતસંસ્થાનો.	,,	આબુપર (શિરોહી)
૮ પંજાબઈલાકો.	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર	લાહોર.
૯ વાવ્યપ્રાંતો.	,,	અલાહાબાદ.
૧૦ અયોધ્યાપ્રાંત.	ચીફ કમીશ્નર	લખનોર.
૧૧ બંગાળાઇલાકો.	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર	કલકત્તા.
૧૨ આસામ પ્રાંત.	ચીફ કમીશ્નર	ગૌહત્તી.
૧૩ નેપાળ, ભુતાન, વગેરે. સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.	રેસીડેન્ટ	ખટમંડુ.

૧૪ ફ્રેંચ ને ફીરંગીનાં થાણાં. તેમની તરફથી જૂદા ગવર્નરો રહેછે. ફીરંગીનું ગોવા, અને ફ્રેંચનું પોંડીચેરી.

૧ મુંબઇ ઇલાકો—સામાન્યવર્ણન.

સીમા—ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન, તથા ભાવલપુર, પૂર્વે રજપૂતસ્થાન, માળવા, મધ્યપ્રાંતો, નિઝામનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો; દક્ષિણે મહીસૂર પ્રાંત અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા બલૂચિસ્તાન છે.

વિસ્તાર—એ ઇલાકાની પહોળાઇ કરતાં લંબાઇ ઘણી છે. ક્ષેત્રફળ ૧૯૭૮૭૫ ચોરસ મેલ, ને કુલ વસ્તિ ૨, ૬૩, ૯૫, ૬૬૩ માણસની છે.

રાજ્યવિભાગ—પાંચ છે. ૧ સિંધ, ૨ કચ્છ, ૩ ગૂજરાત, ૪ મહારાષ્ટ્ર (એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ એ બે છે,) અને ૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

ભાષા—સિંધમાં સિંધી, કચ્છમાં કચ્છી, ગૂજરાતમાં ગૂજરાતી, ને મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી, તથા કાનડી વગેરે ભાષાઓ બોલાય છે.

ધર્મ—હિંદુ, મુસલમાની જરથોસ્ત (પારસીનો) ને ખ્રિસ્તી, હિંદુધર્મના ઘણા ફાંટા પડેલા છે.

પર્વતો—સહ્યાદ્રિ, હાલા, સાતપૂડા, પબ્, ગિરનાર, શેત્રુંજો. આબુ, આરાસુર, પાવાગઢ, તારીંગા, ને ચાંદવડ, વગેરે.

મોટી નદીઓ—સિંધુ, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, નર્મદા, તાપી, મહી, સાબરમતી, બનાસ, સરસ્વતી, ભાદર, શેત્રુંજી, ઢાઢર, ભીમા, નીરા, સીના, વિશ્વામિત્રી, હાથમતી, વાત્રક, કીમ, મેશ્વો, મૂળામૂઠા, પાંજરા, આજી વગેરે.

બેટ—મુંબઈ, બેટ (દ્વારિકા પાસે), દીવ, વસાઇ, ધારાપુરી, સાષ્ટી, કરંજે, ઉરણ ઈત્યાદિ.

જાત્રાનાંસ્થળો—દ્વારિકા, પ્રભાસપાટણ, સુદામાપુરી (પોરબં-

દર), ગિરનાર, શેત્રુંજો, આબુ, અંબાજી, બહુચરાજી, શામળાજી, ડી-ગળાદ, પાવાગઢ, સિદ્ધપુર, ડાકોર, ચાણોદ, કન્યાળી, નારાયણસર, કોટેશ્વર, વડતાળ, શુક્લતીર્થ, પંચવટી (નાશીક ત્રંબક), અને પંઢરપુર એ હિંદુનાં, ને ઉદવાડા એ પારસીનું છે.

હવાખાનાનાં ઠેકાણાં—કચ્છ, માંડવી, બાલાચડી, ગોપનાથ, વેરાવળ, માંગરોળ, ભીમડી, પુરંધર, ખંડાળા, ભીમશંકર, બોર ઘાટ, મહાબળેશ્વર, માથેરાન, નીલગિરિ અને ડુંગર.

ફીરંગીનાં થાણાં—દીવ, દમણ, ને ગોવા.

હબશીનાં થાણાં—જંજીરાને જાફરાબાદ,

દ્વિપકલ્પ—કાઠિઆવાડ

ભૂશિર—જગતપોઈંટ, દીવ, રામાસ, મોંજ.

અખાત—કચ્છનું ને ખંભાતનું.

છાવણીઓ—હૈદરાબાદ, ભૂજ, ડીસા, સાદરા, લૂણાવાડા, ખંભાત, નારૂકોટ, રાજકોટ, સોનગઢ માણેકવાડા, વઢવાણ, માલેગામ, પુના, અમદાવાદ, વડોદરા.

બંદરો—કરાંચી, શાહબંદર, લખપત, માંડવી, અંજાર, જોડિઆ, દ્વારકા, પોરબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ, મહુવા, તળાજા, ગોઘા, ભાવનગર, ધોલેરા, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ, દમણ, માહીમ, વસાઈ, મુંબાઇ, રત્નાગિરિ, રાજાપુર, વિજયદુર્ગ, ગોવા, કારવાડ (સદાશીવગઢ), હોનાવર, વગેરે તેમાં સૌથી મોટાંને ઉપયોગી બંદરો ત્રણ છે; કરાંચી, મુંબાઇ ને કારવાડ.

શહેરો—હૈદ્રાબાદ, કરાંચી, ભૂજ, માંડવી, અમદાવાદ, સૂરત, વડોદરા, ભરૂચ, ખંભાત, પાલણપુર ડીસા, ઈડર, નાંદોદ, લૂણાવાડા. સાદરા, ખેડા, ગોધરા, નારૂકોટ, સચીન, ભાવનગર, જૂનાગઢ, નવાનગર, રાજકોટ, ધ્રાંગધ્રા, ગોંડલ, વઢવાણ, દમણ, થાણા, જાવા, અલીબાગ, જંજીરા, રત્નાગિરિ, સાવંતવાડી, ધુળીયા, નાશિક, પેઠ,

અહમદનગર, પુના, સતારા, ભોર, ફલટણ, સોલાપુર, અક્કલકોટ, કલાદગી. બેલગામ, કોલ્હાપુર, સાંગલી, જમખંડી, ધારવાડ, સાવનૂર, કારવાડ, ગોવા વગેરે.

દેશીરાજ્યો—સિંધમાં ખૈરપુર; કચ્છ; ગૂજરાતમાં કાઠિઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, અને સૂરત એજન્સિ એ પાંચ એજન્સિ, તથા ગાયકવાડ, ને ખંભાત સંસ્થાન; કોકણમાં જવાર, જંજીરા, ને સાવંતવાડી; દક્ષિણમાં ખાનદેશ એજન્સિ, પેંઠ, સતારા જાગીર, (ભોર, ફલટણ, વગેરે) અક્કલકોટ, ને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં કોલ્હાપુર, સાંગલી, જમખંડી, (દક્ષિણમરાઠા જાગીર), ને સાવનુર.

ઇંગ્રેજીરાજ્ય—સિંધ; ગૂજરાતમાં અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, સૂરત, ને પંચમહાલ જીલ્લા; કોકણમાં થાણા, કોલાબા, ને રત્નાગિરિ જીલ્લા, તથા મુંબાઈ બેટ: દક્ષિણમાં ખાનદેશ, નાસિક, અહમદનગર, પુના, સતારા, ને સોલાપુર જીલ્લા, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં કલાદગી, બેલગામ, ધારવાડ, અને કાનડા એ જીલ્લા આવેલા છે.

પેદાશ—ઘઉં, બાજરી, જુવાર, કઠોળ, તમાકુ, અફીણ, ગળી, બૂંદ, સાબુ, મોતી, કંકૂ, તાંબા પીતળનાં વાસણ, નાગરવેલનાં પાન, સુતરાઉ ને રેસમી કાપડ, ઘોડા વગેરે.

૧ સિંધ પ્રાંત.

નદીઓ—સિંધુ, તેમાંથી ઘણી નેહેરો ખોદેલી છે.

પર્વત—હાલા અને પબ.

જિલ્લા—કરાંચી, હૈદરાબાદ, અને શિકારપુર, થરપારકર ને ઉપલી સરહદનો મુલક (જેકબાબાદ).

દેશીરાજ્ય—ખૈરપુર. તે મુસલમાની રાજ્ય છે.

શહેરો—રાજધાની હૈદ્રાબાદ છે. કરાંચી, ઠઠ્ઠા, સિકારપુર, જેકબાબાદ, સક્કર, બક્કર, રૈરી, લાડખાના, સેવાન, કોટ્રી, ઉમરકોટ, શાહબંદર, નગરપારકર, મિઆની અને ખૈરપુર.

હકિકત—તેમાં સિંધુ નદી આવેલી છે, તેથી સિંધ નામ પડ્યું. ત્યાંના રહેવાશી તથા ભાષા સિંધી છે. ૧૮૪૩માં એ પ્રાંત ઈંગ્રેજે અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

ભુશિર—કેપ, માંજ.

બેટ—મનોરા.

૨ કચ્છ પ્રાંત.

હકીકત—એ દેશીરાજ્ય છે, ત્યાંના રાવ જાડેજા રજપૂત છે. રાજધાની ભૂજ, તેમાં પોલિટિકલ એજંટ સાહેબની છાવણીછે, કચ્છની ભાષા કચ્છી છે.

અખાત—કચ્છનું.

રણ—કચ્છનું.

પર્વત—કાળો, નનામો, ધીણોધાર.

નદીઓ—નાગમથા. રૂકમાવતીને ખારી, ત્રણેનાની નદીઓછે.

પરગણાં—૧૬ છે. પાવર, મીઆણી, બન્ની, પશ્ચમ, ખડીર, પ્રાંથળ, વાગડ, અંજારચોવીશી, ભુવડ, ચોવીશી, કાઠી, મોડાસા, અબડાસા, કંઠ, ગરડો, અને માક.

શહેરો—ભૂજ, માંડવી, અંજાર, મુંદ્રા, લખપત, જખૌ, તૂણા, તેરા, કંથકોટ, સુમરીરોહા, વગેરે.

બંદરો—અંજાર, માંડવી, મુંદ્રા, લખપત, જખૌ અને તૂણા.

૩ ગુજરાત.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને આબુ; પૂર્વે માળવા, ખાનદેશ, ને

સાતપૂડો; દક્ષિણે થાણા જીલ્લો, તથા અરબીસમુદ્ર; ને પશ્ચિમે કચ્છનું અખાત ને અરબીસમુદ્ર છે.

રાજધાની—દ્વારકા, વલ્લભીપુર, પંચાસર, અણહિલવાડ પાટણ, અમદાવાદ, ને વડોદરા એ વારાફરતી રાજધાની હતાં.

રહેવાશી તથા ભાષા—ગૂજરાતી.

પર્વત—સાતપૂડો, વિંધ્યાચળ, આબુ, પાવાગઢ, ગિરનાર, શેત્રુંજો, તારંગા, વગેરે.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, મહી, સાબરમતી, ભાદર, શેત્રુંજી, સરસ્વતી, બનાસ, વાત્રક, મેશ્વો, શેઢી, કીમ, ખારી, હાથમતી, દાદર, વગેરે.

દેશીરાજ્ય—આઠ મોટા ભાગ છે. ૧ કાઠિઆવાડ એજન્સિ એમાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો છે. ૨ પાલણપુર એજન્સિ, ૩ મહીકાંઠા એજન્સિ, ૪ રેવાકાંઠા એજન્સિ. ૫ ગાયકવાડનો મૂલક. ૬ ખંભાત સંસ્થાન. ૭ પંચમહાલ એજન્સિ, ૮ સૂરત એજન્સિ.

જીલ્લા—(અંગ્રેજી રાજ્ય) ૧ સૂરત, ૨ ભરૂચ, ૩ ખેડા, ૪ પંચમહાલ ને ૫ અમદાવાદ.

શાહેરો—અમદાવાદ, સૂરત, વડોદરા, ભરૂચ, ખેડા, ગોધરા, ભાવનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ, નવાનગર, ધ્રાંગધ્રા, ડીસા, પાલણપુર, સાદરા, ઈડર, ખંભાત, વાંસદા, ધરમપુર, નાડીઆદ, પાટણ, નડિયાદ, લુણાવાડા વગેરે.

બંદરો—દમણ, સૂરત, ભરૂચ, ખંભાત, ધોલેરા, ગોઘા, ભાવનગર, મહુવા, દીવ, જાફરાબાદ. માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દ્વારકાં, નવાનગર, જોડીયા, વગેરે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—આબુ, અંબાજી, શામળાજી, પાવાગઢ, શે-

ડુંગરે, ગિરનાર, દ્વારકાં, પ્રભાસપાટણ, બહુચરાજી, ડાકોર, સિદ્ધપુર, સુદામાપુરી, ચાણોદ, કન્યાળી, વડતાલ વગેરે.

ફીરંગીનાં સંસ્થાન—દીવ ને દમણ.

હબશીનાં—જાફરાબાદ.

હવાખાવાનાં સ્થળો—આબુ, ગોપનાથ, બાલાચડી, વેરાવળ, માંગરોળ, ઘોઘા વગેરે.

છાવણીનાં ઠેકાણાં—વડોદરા, રાજકોટ, ડીસા, સાદરા, લૂણાવાડા, ખંભાત, નારૂકોટ, અમદાવાદ, સોનગઢ, માણેકવાડા, વઢવાણ, વગેરે.

વસ્તિ—કુલ વસ્તિ ૭૫,૯૪૭૧૫ માણસની છે.

પેદાશ—ઘઉં, બાજરી, જુવાર, ડાંગર, રૂ, અનેક જાતનાં કઠોળ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, શણ; તુવેર, કોદરા, બાવટો, નાગલી, દીવેલી, મકાઈ, મહુડાં, તમાકુ, આદુ વગેરે.

અખાત—ખંભાતનું ને કચ્છનું.

બેટ—દીવ, પીરમ, બેટ.

ઉનાપાણીનાકુંડ.—તુળશીશ્યામ, ગોધરા, લસુંદ્રા, દેવકીઉનાઈ, વગેરે.

---

૪ ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર.

૧ દક્ષિણ.

જીલ્લા—ખાનદેશ (ધૂળીયા), નાશિક, અહમદનગર, પુના, સતારા, સોલાપુર.

દેશીરાજ્યો—પેંઠ સંસ્થાન, ખાનદેશ એજાન્સ (ડાંગનો મૂલક,

સુળગણાનો મૂલક અને મહેવાસી પરગણા), સતારા જાગીર (ભોર, ફલટણ, ઔંદ, ને જત), ને અક્કલકોટ સંસ્થાન.

નદીઓ—તાપી, ગોદાવરી. કૃષ્ણા, ભીમા, સીના, નીરા, મૂળામૂઠા.

પર્વત—સંહ્યાદ્રિ, સાતપૂડો, ચાંદવડ.

શાહેરો—ધુળીયા, માલેગામ, પુના, નાશક, પેંઠ, અહમદનગર, સતારા, સોલાપુર, પંઢરપુર, ભોર, ફલટણ, ઔંદ, જત, પુરંદર, ખંડાળા, કોરેગામ, ખડકી, આસ્ટી, ત્રીંબક, વગેરે.

ભાષા—મરાઠી ને કાનડી.

૨ કોંકણ.

નદીઓ—અંબા; બીજી નાની છે.

પર્વત—સહ્યાદ્રિ છે.

૩ શાહેરો—મુંબાઈ, થાણા- જવાર, અલીબાગ, જંજીરા, રત્નાગિરિ, સાવંતવાડી, કલ્યાણ. વાંદરા; માહીમ, વસાઈ, કોલાબા, વિજયદુર્ગ (ગેરીયા), રાજાપુર વગેરે.

૧ જીલ્લા—થાણા, કોલાબા, (અલીબાગ), ને રત્નાગિરિ.

૨ દેશીરાજ્ય—જવાર, જંજીરા, ને સાવંતવાડી.

૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તર કાનડા.

પર્વત—સહ્યાદ્રિ.

નદીઓ—ભીમા, ઘટપ્રભા, મલપ્રભા એ ત્રણે કૃષ્ણાને મળેછે. કૃષ્ણા, વારણા, તુંગભદ્રા, વર્ધા ને શેરવતી.

જીલ્લા—કલાદગી, બેલગામ, ધારવાડ, કાનડા, ને કારવાડ (સદાશીવગડ).

દેશીરાજ્ય—કોલાપુર, દક્ષિણ મરાઠાજાગીર, (સાંગલી, જમ-

ખીંડી, મીરજ, કુરૂંદવાડ, મુધોળ ને રામદુર્ગ), ને સાવાના સંસ્થાન (સાવનુર).

શહેરો—કલાદગી, વિજાપુર, (ઘણું જૂનું શહેરછે) બાગલકોટ, બેલગામ, કોલ્હાપુર, વિશાળગઢ, સાંગલી, જમખીંડી, મીરજ, કુરૂંદવાડ, મુધોગ, રામદુર્ગ, ધારવાડ, હુબલી, કારવાડ, સાવનુર વગેરે.

---

૨ મદ્રાસ ઈલાકો.

સીમા—ઉત્તરે કાનડા, ધારવાડ, નિજામનું રાજ્ય, છોટાનાગપુર, ને ઓડીસા, પૂર્વે બંગાળી સમુદ્ર દક્ષિણે મનારની ખાડી ને પશ્ચિમે મહીસુર છે.

ભાષા—મલયાલયમ, ઉર્યદ્રાવિડી, કાનડી, તેલંગૂ તામિલ, વગેરે,

પર્વતો—પૂર્વઘાટ, ને પશ્ચિમઘાટ, નીલગિરિ વગેરે.

નદીઓ—કૃષ્ણા, ગોદાવરી, કાવેરી, તુંગભદ્રા, પન્નાર, પનેર, ગંડલાકામા, પુલાર વગેરે.

હવાખાવાનાં ઠેકાણાં—નીલગિરિ ને ડીંડીગલ વગેરે.
ફ્રેંચનાં થાણાં—પોંદીચેરી, માહી, કારિકલ, ને યાનાન.
ભૂશિર—કન્યાકુમારી.

હકીકત—પશ્ચિમકાંઠે મલબાર પ્રાંત આવેલો છે, તેથી આ ઇલાકાના પશ્ચિમકાંઠાને મલબાર કાંઠો, ને પૂર્વકાંઠાપર કારોમાંડળ નામે જૂના શહેરના નામપરથી એ કાંઠાને કારોમાંડલ કાંઠો કહેછે.
અખાત—મનારનું.

સામુદ્રધુની—મનાર, ને પાકની.
બંદરો—કુંદાપુર, મેંગલુર, કાનાનુર, ટાલીચેરી, માહી, કાલીકોટ, બેપુર, કોચી, અલીપલી, ત્રિવાન્દ્રમ, તુતુકુંડી, નાગાપટ્ટણ, કારિકલ,

ત્રાંકવીબાર, દેવીકોટા, પોર્ટોનોવો, પોંદિચેરી, મદ્રાસ, કારોમાંડલ, નેલૂર, મછલીપટણ, વિશાગાપટણ, શ્રીકાકોલમ, ગંજામ, વગેરે.

દેશીરાજ્યો—ત્રાવણકોર, કોચીન, ત્રિચુર, પુંડુકોટા.

સરોવર—ચિલકા, કોલર, ને પુલિકાટ. રાજધાની મદ્રાસ.

રાજ્યવિભાગ—પાંચ છે. ૧ ઉત્તરસિરકાર, ૨ કર્ણાટક, ૩ મલબાર, એ ત્રણ ઇંગ્રેજી ખાલસા; ને ત્રાવણકોર, ને કોચીન એ બે દેશી રાજ્યો છે.

પેદાસ—રૂ, ગળી, તલ, હીરેસી, બુત, ખાંડ, ડાંગર, ચામડાં, સૂતરાઉ કાપડ, દોરડાં, ને ઈમારતી લાકડું, મોતી, સાગ, નાળિએર, સાગુ ચોખા.

૧ ઉત્તરસિરકાર.

હકીકત—એ ચિલકા સરોવર ને ગંડલાકામા નદીની વચ્ચે એ પ્રાંત છે તે ૧૭૬૬માં નિઝામ પાસેથી ઈંગ્રેજને મળ્યો.

શાહેરો—મછલીપટણ, રાજમંદરી, ગંજામ, વિસાગાપટણ, શ્રીકાકોલમ, ગંતૂર, ને કોકણદ વગેરે.

નદીઓ—કૃષ્ણા, ગોદાવરી, ને ગંડલાકામાં.

સરોવર—ચિલકા ને કોલર. પર્વત—પૂર્વઘાટ.

૨ કર્ણાટક.

ભાગ—એમાં બાલાઘાટ ને કર્ણાટક એ બે પ્રાંત છે. એને ઘણોખરો ભાગ આર્કાટના નવાબ પાસેથી ઇંગ્રેજને મળ્યો છે.

નદીઓ—પન્નાર, પુલાર, પનેર, કાવેરી, તુંગભદ્રા, ને ગંડલાકામાં.

શાહેરો—કર્નૂલ, કડપા, બલ્લારી, ને ગુત્તી એ બાલાઘાટમાં છે. કર્ણાટકમાં મદ્રાસ, એ હાલની રાજધાની છે. આર્કાટ એ નવાબના

વખતમાં રાજધાની હતું. પોંદીચેરી, ને કારિકલ એ બે ફ્રેંચને તાબેછે. ડીંડીગલ એ હવા ખાવાનું સ્થળ છે તુતુકુંડી, પાસેના દરિઆમાંથી બહુ સરસ મોતી નીકળે છે એ વિના નેલુર, વેલુર, ચિતૂર, વાંદિવાશ, કોઈમ્બતુર, તંજાવર, નેગાપટ્ટણ, ત્રાંકવીબાર, મધુરા, રામેશ્વર, (રામનાથ), તીનવલ્લી, કાંજેવરમ (કાંચી), ચીંગલપટ, પુંડુકોટા (દેશીરાજ્ય છે) વગેરે શહેરો છે.

દેશીરાજ્ય—પુંડુકોટા છે.

૩ મલબાર.

પ્રાંત—એમાં મલબાર, દક્ષિણ કાનડા, ને વૈનાદ, એ ત્રણ ભાગ છે. એ ત્રણે સન ૧૭૯૯ માં ટીપુ પાસેથી ઈંગ્રેજને મળ્યા.

શેહેરો—મલબારમાં કાનાનુર, એ રાજધાની, ને ઉત્તકમંદ એ હવાખાવાનું ઠેકાણું છે એ વિના ટાલીચેરી, માહી (ફ્રેંચનું), કાલિકટ, ને બેપુર શહેરો છે.

કાનડામાં કુંદાપુર, ને મેંગલુર તેમાં સોપારી સારી થાય છે.

પર્વત—નીલગિરિ, હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

પેદાશ—સાગ, નાળિએર, ચોખા, (સાબુ ચોખા) ને સોપારી વગેરે.

દેશી રાજ્યો.

૪ ત્રાવણકોર.

હકીકત—ત્રાવણકોર એ હિંદુદેશી રાજ્યછે. એ પહાડી મૂલકછે.

પેદાશ—ડાંગર ને સાબુ ચોખા.

શહેરો—ત્રિવાન્દ્રમ એ રાજધાની, અલીમલી, કોચીન.

૫ કોચીન.

હકીકત—એ પહાડી મૂલક છે. ત્યાં હિંદુ રાજા રાજ કરે છે. ત્રાવણકોર, ને કોચીનમાં સરોવરો ઘણાં છે.

શાહેરો—કોચીન ને ત્રિચુર.

૩ મહીસુર ને કુર્ગ.

૧ મહીસૂર.

શાહેરો—મહીસૂર એ હાલની રાજધાની. શ્રીરંગપટ્ટણ એ કાવેરીના બેટમાં છે, તે ટિપુના વખતમાં રાજધાની હતું. બેંગલોરમાં ચીફકમિશનર સાહેબ રહે છે એ વિના બેદનૂર, ચિત્રદુર્ગ, નંદીદુર્ગ, સીમોગા, હરિહરપુર, વગેરે.

પર્વત—નંદીદુર્ગ વગેરે.

હકીકત—એમાં પહાડો ઘણા છે. ત્યાં હાલ હિંદુ રાજા રાજ કરે છે. સન ૧૭૯૯ માં જૂના રાજા ટિપુ પાસેથી એ રાજ લઈ ઈંગ્રેજે હાલના રાજાને આપ્યું છે. અગાઉ એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ ગણાતો.

નદીઓ—કાવેરી; તુંગ અને ભદ્રા એ બે સીમોગા આગળ એકઠી મળે છે. તે પછી તેનું નામ તુંગભદ્રા પડયું છે. પન્નાર, પલાર, પનાર, વગેરે.

૨ કુર્ગ.

હકીકત—એ રાજ્ય ત્યાંના હિંદુ રાજા પાસેથી ૧૮૩૪ માં ઈંગ્રેજે લીધું. કુર્ગ એ પહાડી પ્રદેશ છે.

શાહેરો—મર્કારા એ રાજધાની છે.

પેદાસ—મહીસૂર અને કુર્ગમાં સાગ, સીસમ, સૂખડ, સોપા-

રી, નાળિએર, તેજાનો, મેવો, ડાંગર વગેરે ધાન્ય, ખાંડ, અને રેશમી કાપડ.

૪ નિજામનું રાજ્ય. અને વરાડ.

૧ નિજામનું રાજ્ય—હૈદરાબાદ.

હકીકત—એ નિઝામનું મુસલમાની દેશીરાજ છે. તેની સ્થાપના મિઝામુલ્મુલ્ક નામના સરદારે સને ૧૭૨૪ માં કરી.

નદીઓ—ગોદાવરી, માંજરા, પેનગંગા, વરધા, ભીમા, તુંગભદ્રા, કૃષ્ણા, પ્રાણહિતા, દુધના, મુસી, વગેરે.

શહેરો—હૈદ્રાબાદ તે મુસી નદીને કાંઠે રાજધાની છે, તેમાં રેસિડેંટ રહે છે. ગોવળકોંડાના હીરા વખણાય છે. પૈઠણ એ શાલિવાહનની રાજધાની હતી જાલના, ને સિકંદરાબાદમાં લશ્કરી છાવણી છે. પૈઠણ, નાંદેડ, ને નિર્મળ એ ગોદાવરીને કાંઠે છે. ઈલોરા, ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ (દેવગિરિ) બેદર, કલબુર્ગ, વરંગૂળ, રાયચુર, આસઇ, વગેરે.

પેદાસ—રેશમી કાપડ, પીતળનાં વાસણ, કોયલા, વગેરે.

૨ વરાડ.

પેદાસ—ત્યાં કોયલાની ખાણો છે. ને ત્યાંનું રૂ વખણાય છે.

હકીકત—આ પ્રાંત ૧૮૫૩ માં નિઝામ પાસેથી ઈંગ્રેજને મળ્યો, તેથી હાલ ઈંગ્રેજને તાબે છે.

નદીઓ—પેનગંગા ને પૂર્ણા.

સરોવર—લૂનાર, તે ખારૂં છે.

શહેરો—ઉમરાવતી, અકોલા, એ બંને રૂના વેપારનાં સ્થળ છે. ઈલિચપુર, કરીંગા, શીઆગામ, ખંગાઉ વગેરે.

૫ મધ્ય પ્રાંતો.

સીમા—ઉત્તરે બુંદેલખંડ ને વાયવ્ય પ્રાંતો. પશ્ચિમે ભોપાળ, ઈંદોર, બીજા દેશીરાજ્યો, ને ખાનદેશ; દક્ષિણે હૈદરાબાદ ને વરાડ; તથા પૂર્વે મદ્રાસ ઈલાકો ને બંગાળા પ્રાંત છે.

ભાગ—૧ સાગર ને દમોહનો ઊંચો મૂલક, નર્મદાનો પ્રદેશ, સાતપૂડાનો ઊંચો મૂલક, નાગપુર, છતીસગઢ, ને સંબલપૂરનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ.

હકીકત—એ મોટો વિશાળ પ્રદેશ છે, તે ઈંગ્રેજનો ખાલસા ભાગ છે, એનો ઘણો ખરો ભાગ મરેઠા પાસેથી મળ્યો છે.

શહેરો—૧ નાગપુર એ રાજધાની નાગ નદીને કાંઠે, ત્યાં ચીફકમીશનર સાહેબ રહે છે. ત્યાંના ધોતીજોડા વખાણાય છે. ૨ છતીસ ગઢ એના છત્રીશ વિભાગ છે. ૩ હીંગણઘાટનું રૂ વખણાય છે. ૪ બુરાનપુર એ તાપીને કાંઠે, ત્યાં શેલાં સારાં બને છે કામ્પટીમાં લશ્કરી છાવણી છે. એ વિના સાગર, દમોહ, નરસીંગપુર, હુસંગાબાદ, આશીરગઢ, રાયપુર, વિલ્લાસપુર, સંબલપુર, બસ્તર, ચંદા, ખાંડવા, સીતાબલદી, રતનપુર, ગોંડવાણ વગેરે છે.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, મહા, વેંનગંગા, વર્ધા, પ્રાણહિતા ઇત્યાદિ.

પર્વત—સાતપૂડો ને વિંધ્યાચળ.

પેદાશ—કોયલા, લોઢું, રૂ. ઘઉં, બાજરી, જુવાર, ચોખા, તમાકુ, અફીણ, તલ, દીવેલ, દેશીકાપડ વગેરે.

૬ મધ્યહિંદ એજન્સિ.

હકીકત—મધ્ય=વચલો, હિંદ=ભરતખંડ, એજન્સિ=ઈલાકો

એમાં બધાં દેશી રાજ્યો છે. એના બે મોટા ભાગ છે.

૧ ગ્વાલિઅર અને માળવા.

નદીઓ—ચંબલ, સિંધ, બેટવા, ક્ષિપ્રા, નર્મદા.

હકીકત—આ ભાગમાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય છે. ૧ સિંધિયાનું, (ગ્વાલિઅરનું) ૨ હોલ્કરનું (માળવાનું), ને ૩ ભોપાળનું. એ વિના બીજાં ઘણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો એક એકથી સ્વતંત્ર છે. પણ તે સર્વે ઈંગ્રેજની આજ્ઞામાં છે.

શહેરો—સિંધિયાના રાજ્યમાં-ગ્વાલિઅર, એ રાજધાની ઉજ્જયની એ ક્ષિપ્રા નદીને કંઠે છે, તે વિક્રમ રાજાની રાજધાની હતી. નીમચમાં છાવણી છે. એ વિના લશ્કર, મોરાર, ચંદેરી, ભેલસા, મંદેસર ને દત્યા વગેરે.

હોલકરના રાજ્યમાં—ઈંદોર એ રાજધાની ત્યાં રેસીડેંટ રહેછે. માંડુમાં છાવણી છે. એ વિના નિમાડ ને મંડળેશ્વર નર્મદાને કાંઠે છે. વગેરે.

ભોપાળના રાજ્યમાં—ભોપાળ એ રાજધાની તેમાં મુસલમાની બેગમ રાજ્ય કરેછે. રાયસેનનો કિલ્લો એ રાજ્યમાં છે. એ વિના શીહુર વગેરે.

નાનાં રાજ્યોમાં—દેવાસ, રતલામ (ત્યાંનું અફીણ વખણાય છે), ધારા (એ ભોજરાજાની રાજધાની હતી). જાવડા, જાંબુઆ, અલીરાયપુર, વગેરે.

પેદાશ—ઘઉં. તમાકુ, અફીણ શેરડી, રૂ, ને બીજું અનાજ.

૨ બુંદેલખંડ ને રેવા.

નદીઓ—બેટવા, સોન.

પર્વત—કૈમૂરના ડુંગર.

હકીકત—રેવાનું દેશી રાજ મોટું છે. તેમાં વાઘેલા રજપૂતનું રાજ્ય છે. બુંદેલખંડમાં તહેરી (અર્ચા), પન્ના, છત્તરપુર વગેરે રાજ્યોછે. પન્નાગાં હીરાની ખાણો છે. નીકાસ—હીરા ને રત્ન.

શહેરો—રેવા, પન્ના, તહેરી, છત્તરપુર કલિંજર વગેરેછે.

---

૭ રજપુતસંસ્થાનો.

સીમા—એ મોટો ચોરસ મૂલક છે. ઉત્તરે સતલજનદી, દક્ષિણે ગુજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, ને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલીઅર ને ઇંદોર છે.

મુખ્યસંસ્થાન—૧૮ છે. તે નીચે પ્રમાણે.

રજપૂતનાં—૧મેવાડ (ઉદેપુર), ૨ મારવાડ (જોધપુર), ૩જેપુર, ૪બુંદી, ૫વિકાનેર, ૬કોટા, ૭કિરોલી, ૮કીશનગઢ, ૯જેસલમીર, ૧૦અલવડ, ૧૧શિરોહી, ૧૨ડુંગરપુર, ૧૩વાંસવાડા, ૧૪પ્રતાપગઢ, અને ૧૫મું ઝાલાવાડ (ઝાલરાપટ્ટણ), છે.

જાટનાં—૧૬ ભરતપુર, ને ૧૭ ધોળપુર.

મુગલમાની—૧૮મું ટોંક.

શહેરો—ઉદેપુર, એ ઉદયસિંહે વસાવ્યું. ત્યાંના મહારાણા સૌથી ઉંચ કુળના—રામના વંશના છે. તે સિસોદીયા રજપૂત છે. જોધપુર, ત્યાંના આરસપથરા ને ઉંટ વખણાય છે. જેપુર, એ ભરતખંડમાં સૌથી સુંદર શહેર છે. તે શહેરની બાંધણી ને ચિત્ર વખણાયછે, ને ત્યાં સોનું, રૂપું, તાંબુ, રત્નો વગેરે નીકળેછે. બીજાં શેહેર—સાંભર અને દીગ.

૪ શિરોહીમાં તલવારો સારી થાય છે. ૫ વિકાનેરની સાંઢણીઓ પ્રસિદ્ધ છે. એ વિના બુંદી, કોટા, કિરોલી, કીશનગઢ, જેસલમીર, અલવડ, ડુંગરપુર, (ત્યાંની મૂર્તીઓ સારી થાય છે.)

વાંસવાડા, પ્રતાપગઢ, ઝાલ્રરાપટ્ટણ, ભરતપુર, ધોળપુર, ટોંક, ચિતૂર, બાળોત્રા (લુણીને કાંઠે), નાગોર, પાલી, માંચેરી, શીકાવતી, અજમેર, નસીરાબાદ, પુષ્કરજી, વગેરે.

નદીઓ—સાબરમતી, મહી, લુણી, બનાસ, ચંબલ, બેટવા.

પર્વતો—અરવલીને આબુ.

સરોવર—૧ સાંબર તે મોટું ને ખારૂં છે, ૨ ઢેબર તે મીઠું છે. તેમાંથી સાબરમતી વહેછે.

જાત્રાના ઠેકાણાં—આબુ ને પુષ્કરજી. પુષ્કરજીમાં બ્રહ્માનું દેરૂં છે.

હકીકત—શિરોહી પાસે આબુ ઉપર રેસીડેંટ રહેછે, મારવાડમાં ને વિકાનેરમાં મોટાં રણ છે. અજમેર ને મ્હેવાડા એ ઈંગ્રેજનાં ખાલસાછે. નસીરાબાદમાં લસ્કરી છાવણી છે.

પેદાશ—રત્ન, સોનું, રૂપું, તાંબુ, આરસપહાણ, રૂ, શેરડી, તમાકુ, અફીણ વગેરે. ઉંટ અને બીજાં પશુને માટે મારવાડ ને વિકાનેર પ્રખ્યાત છે.

૮ પંજાબ ઈલાકો.

સીમા—પૂર્વે જમનાનદી, વાયવ્યપ્રાંતો, ચીનાઇટિબેટ, અને પૂર્વતાર્ત્તરી તથા કારાકોરમ પર્વત છે. ઉત્તરે હિંદુકુશ પર્વત ને પૂર્વેતાર્તરી; પશ્ચિમે હાલા, સુલેમાન, ને હિંદુકુશ પર્વત; અને દક્ષિણે રજપૂતસ્થાન છે.

નદીઓ—સિંધુ, જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, સતલજ, જમના, કાબુલ.

સરોવર—બુલર તે કાસ્મિરમાં છે.

પર્વતો—કારાકોરમ, શિવાલિક, મીઠાના ડુંગરો, સુલેમાન વગેરે.

દેશીરાજ્યો—કુલ દેશીરાજ્યો ૩૬ છે. તેમાં કાશ્મિર, ભાવલપુર, ને પત્યાલા એ મુખ્ય છે. તેમનું વર્ણન નીચે આવશે.

હવાખાવાનાં ઠેકાણું—સિમલા, ભરતખંડનો ગવર્નરજનરલ વરસના ઘણા મહિના ત્યાં રહેછે. મરી (જહલમ આગળ.)

ભાષા—પંજાબી, ફારસી, ઉર્દૂ.

ધર્મ—હિંદુ, શીખ, મુસલમાની ને ખ્રિસ્તી.

રાજધાની—લાહોર તેમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાહેબ રહેછે.

પેદાશ—ઘઊં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલ, તમાકુ, અફીણ, બાજરી, મકાઇ ડાંગર, રૂ, શેરડી, ચા, ફટકડી, સિંધવ, મડીઆ કંકર, ઉન, અને કાસ્મિરી શાલ વગેરે.

પ્રાંતો ને તેનાં શહેરો—પંજાબના કુદરતી ભાગ સાત છે. તેમાંના પાંચ દુઆબ છે. ૧ દામનપ્રાંત સુલેમાન ને સિંધુની વચ્ચે છે, તેમાં ડેરાઇસ્માલખાંન, ડેરાગાઝીખાન મિટનકોટ, કાળાબાગ ને પેશાવર એ શહેરો છે. ૨ સિંધસાગર દોઆબ, તે સિંધુ ને ઝેલમની વચ્ચે છે. એમાં અટક, રાવળપીંડી ને ઝેલમ શહેરો છે. ૩ જેલમ અને ચિનાબની વચ્ચે જેચ (ચેજ) દોઆબ, તેમાં ગુજરાત ને ચીલીઅન વાળા ગામો છે. ૪ રેચનાદોઆબ, ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચે છે. તેમાં રામનગર શહેર છે. ૫ રાવી અને બીઆસની વચ્ચે બારી દોઆબ. તેમાં લાહોર રાવીને કાંઠે એ રાજધાની, અમૃતસર ને મુલતાન એ શહેરો છે. ૬ બીઆસ અને સતલજની વચ્ચે જાલંદર દોઆબ, તે ઘણો રસાળ છે. જાલંધર નેલુધ્યાના શહેરો તેમાં છે. ૭ સતલજ અને જમનાની વચ્ચેનો મૂલક, તેમાં દિલ્હી, સિમલા, અંબાલા, હીસ્સા, રોહતક, ફિરોજપુર ને પાણિપત વગેરે

શહેરો છે. દિલ્હી શહેર જમનાને કાંઠેછે. તે મુસલમાની વખતમાં ભરતખંડની રાજધાની હતું.

મોટાં શહેરો—લાહોર, અમૃતસર, તેમાં શીખ ધર્મના ચલાવનાર નાનકની ગાદી છે. ને ત્યાં શીખ લોકો જાત્રાએ જાયછે. મુલતાન, દિલ્હી, જાલંધર, અંબાલા, ફિરોજપુર, લુધ્યાના વગેરે.

હકીકત—સિંધુ અને જેલમની વચ્ચે ઝેલમ, બીઆ, રાવી, ચીનાબ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ આવેલી છે, તેથી એ પ્રાંતનું અસલ નામ પંજાબ પડ્યું છે.

દેશી રાજ્યો.

૧ કાશ્મિર.

નદીઓ—સિંધુ, ઝેલમ.

પ્રાંતો ને શહેરો—ત્રણ મોટા પ્રાંત છે. ૧ કાશ્મિર. તેની રાજધાની શ્રીનગર જેલમને કાંઠે છે. તે આખા કાશ્મિર દેશની રાજધાની છે. ૨ લાડક, તેમાં મુખ્ય શહેર લેહ સિંધુને કાંઠે. ૩ બળિસ્તાનમાં ઈસ્કાર્દો તે પણ સિંધુને કાંઠે છે. એ વિના જામુ, ઈસલામાબાદ, કાશ્મિર વગેરે શહેરો છે.

પર્વત—હિમાલય, કારાકોરમ, હિંદુકુશ.

હિમાલયના રસ્તા—પીરપાંજલ, ને બારામૂલા.

હકીકત—એમાં રજપૂત રાજા રાજ કરેછે તેને મહારાજા કહેછે. પ્રથમ લાડકનો ભાગ ટિબેટને તાબે હતો. હાલ કાશ્મિરમાં છે. કાશ્મિરની શાલ ઘણી વખણાય છે.

૨ ભાવલપુર.

હકીકત—એમાં મુસલમાની નવાબનું રાજ છે.

શહેરો—ભાવલપુર, ઊચ, ને અહમદપુર છે.

૩ પત્યાલા તથા બીજાં શીખ રાજ્યો—

હકીકત—સિખ રાજ્યમાં પત્યાલાનું રાજ સૌથી મોટું છે. સિખ લોકો નાનકશાહી ધર્મ પાળેછે. એ રાજ્યોમાં પત્યાલા, જીંદ, નભા, કપરથલા, ફરિદકોટ, કળશીઆ, સરહિંદ વગેરે રાજ્યો તથા શહેરોછે.

——*૦*——

૯ વાયંવ્ય પ્રાંતો.—(આગ્રા ઈલાકો).

સીમા—એની પશ્ચિમમાં રજપૂતસ્થાન, જમના નદી, અને પંજાબ પ્રાંત છે. પૂર્વે બહાર, ને અયોધ્યા પ્રાંત; અને ઉત્તરે નેપાળ ને હિમાલય, તથા દક્ષિણમાં સાગર, ને છોટા નાગપૂર સૂધી એની હદ છે. અયોધ્યાની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો ફરી વળેલા છે.

મોટા ભાગ—મોટા સ્વાભાવિક ભાગ ત્રણ છે. ૧ હિમાલયમાં આવેલો પ્રદેશ, ૨ જમના અને ગંગાની ઉત્તરનો પ્રદેશ, ને ૩ જમનાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

પ્રાંતો—કમાઉન, ગઢવાળ, એ પહેલા ભાગમાં છે. દોઆબ, (ગંગા જમના વચ્ચેનો), રોહિલખંડ, આગ્રા, દિલ્હી, અલાહબાદ એ પ્રાંતો બીજા ભાગમાં છે.

પર્વતો—હિમાલય અને શિવાલિક.

નદીઓ—ગંગા, એ વિના જમના, રામગંગા, ગોમતી, ઘોગરા સોન, ગંડકી, એ બધી નદીઓ ગંગાને મળેછે.

દેશી રાજ્ય—કાશીના રાજાને તાબે કેટલાંક ગામોછે, તે વિના રામપુરમાં મુસલમાની નવાબનું, ને તહેરી (ગઢવાલમાં છે.) ત્યાં

રજપૂત રાજાનું રાજ છે.

શહેરો—દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા, કાલ્પી, ઈટાવા, અલાહબાદ, અનુપ, ફતેહગઢ, કાનપુર, મીરજાપુર, કાશી, ગાઝીપુર, કનોજ, બદ્રિનાથ, શ્રીનગર, અલમોડા, બરેલી, શાહજહાનપુર, હરિદ્વાર, મીરત, કેદારનાથ, પાણિપત, કર્નાળ, મુરાદાબાદ, મુજફ્ફરનગર, શાહારાનપુર. ફરકાબાદ. ગોરખપુર, ચુનાર, બક્સાર, વગેરે ઘણાં શહેર છે. અલાહબાદ એ આખા ઈલાકાની રાજધાની છે. તેમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાહેબ રહેછે. આગ્રા એ જુની રાજધાની. મુસલમાની રાજમાં દિલ્હી ને આગ્રા એ વારાફરતી આખા ભરતખંડની રાજધાની હતાં.

જાત્રાનાં સ્થળો—દિલ્હી, મથુરાં એમાં કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. ગોકુળ, આગ્રા, અલાહબાદ (પ્રયાગ એ ગંગા જમનાના સંગમ ઉપર છે). કાશી (બનારસ), બદ્રિનાથ, કેદારનાથ, પાણિપત વગેરે.

હકીકત—પહેલાં જેને આગ્રા ઈલાકો કહેતા તેને હાલ વાયવ્ય પ્રાંતો કહેછે. વળી હમણાં અયોધ્યા પ્રાંત પણ એમાં ભેળી દીધોછે.

પેદાસ—હિમાલયના પ્રદેશમાં ચા થાયછે, તે આખી દુનિઆમાં વખણાય છે. વળી ત્યાં લોઢાની ખાણો છે. સાગ, વાંસ, મહુડાં, આંબા, ઘઊં, જવ, જુવાર, બાજરી, ડાંગર, તલ, દીવેલ, રૂ, લાખ, સુરોખાર, તાંબાપીતળનાં વાસણ, દેશી કાપડ વગેરે.

૧૦ અયોધ્યા પ્રાંત.

હકીકત—હાલ સુધી એ જુદો ભાગ ગણાતો. પણ હમણાં આ પ્રાંતને વાયવ્ય પ્રાંતો સાથે ભેળી દીધો છે. આ પ્રાંતમાં પ્રથમ નવાબનું રાજ હતું. ૧૮૫૬ માં તે ઈંગ્રેજે લીધું. હાલ નવાબને ૧૨ લાખ રૂપિઆનું વરસાસન મળેછે.

નદીઓ—૧ ઘોગરા (સરયુ) ૨ રાપતી એ ઘોગરાને મળેછે. રામગંગા, સઈ, ગોમતી વગેરે.

મોટા પ્રાંતો—૪ છે. ૧ ફૈઝાબાદ અને ૨ સીતાપુર એ ઉત્તરે તથા લખનોર, અને રાયબરેલી એ દક્ષિણમાં છે.

શહેરો—લખનોર, એ રાજધાની ગોમતી નદીને કાંઠે, તેમાં ચીફ કમીસ્નર સાહેબ રહેછે. અયોધ્યા એ સરયુ (ઘોગરા) ને કાંઠે છે. તેમાં રામચંદ્રજીની રાજધાની હતી. જુઆનપુર, સીતાપુર, રાયબરેલી, ફૈઝાબાદ વગેરે છે.

પેદાશ—ત્રણેં વગેરે ધાન, ખાંડ, તલ, દીવેલ, ચોખા, તમાકુ, રૂ, અફીણ, ગળી, દેશી કાપડ, મડીઆ કંકર વગેરે.

૧૧ બંગાળા ઈલાકો.

સીમા—ઉત્તરે નેપાળ, સિક્કિમ, અને આસામ પ્રાંત, પૂર્વે મણિપુર, બ્રહ્મદેશ, તથા બીજો પહાડી મૂલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાફ નદી છે. દક્ષિણે બંગાળાનો ઉપસાગર, અને મદ્રાસ ઇલાકો; તથા પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા, અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

પર્વત—હિમાલય, રાજમહાલના ડુંગર, છોટાનાગપુર, અને ઓઢિઆના પહાડ.

નદીઓ—૧ ગંગા. ૨ ગોગરા, ૩ સોન, ૪ ગંડકી, ૫ કુશી, ૬ ભાગિરથી એ ગંગાનો ફાંટો છે. તેનું બીજું નામ હુગલી છે. ૭ બ્રહ્મપુત્રા, ૮ દામોદ્રા, ૯ સુરમા, ૧૦ ટીપરા, ૧૧ મહા નદી, ૧૨ રૂપનારાયણ, ૧૩ વૈતરણી, ૧૪ સુવર્ણરેખા, ૧૫. બ્રાહ્મણી ગંગા ને બ્રહ્મપુત્રા વચ્ચે ત્રીકોણ પ્રદેશ થાય છે તેને સુંદરી વન કહેછે.

બંદરો—કલકત્તા, મતલાહ, ચિતાગોંગ (ચિતગામ), ને કટક.

જાત્રાના ઠેકાણાં—જગન્નાથપુરી ને ગયા.

દેશીરાજ્ય—સિકિમ, ૨ કુચબહાર, ૩ ટીપરા, ૪ દરભંગા, વગેરે.

સિકિમની રાજધાની દાર્જીલીંગ તે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

રાજ્યવિભાગ—એમાં ૧ શુદ્ધ બંગાળા, ૨ બહાર ૩ ઓરિસા (ઓઢીયા) અને છોટાનાગપુર એ પ્રાંતો તથા બીજાં દેશી રાજ્યોછે.

ભાષા—બંગાળી.

રાજધાની—આખા ઈલાકાની રાજધાની કલકત્તા તે આખા ભરતખંડની પણ રાજધાની છે. તેમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાહેબ તથા ગવર્નર જનરલ સાહેબ રહેછે. મુર્શીદાબાદ એ આગળ રાજધાની હતું.

ફ્રેંચનાં થાણા—ચંદ્રનગર.

અખાત—બંગાળાનું ને બાલાસોરનું.

સરોવર—ચિલકા વગેરે.

મોટાં શહેરો—કલકત્તા, પટણા, મુર્શીદાબાદ, ઢાકા, કટક, કાંચી વગેરે.

પેદાસ—ભરતખંડમાં આ ઈલાકો સૌથી વિશાળ ને રસાળછે. સ્લેટ, લોઢું, તાંબુ, અને રાણીગંજ વગેરે સ્થળોમાં કોયલાની ખાણો છે. એ ઇલાકામાં નારંગી. ચોખા, અફીણ, ચા, ખાંડ, રેશમ, રબર, શણ, ગળી, ને રેશમી તથા સૂતરાઉ કાપડ, મલમલ, વગેરેની પેદાશછે.

હકીકત—બંગાળામાં આગળ નવાબનું રાજ હતું.

૧ શુદ્ધ બંગાળા.

નદીઓ—ગંગા, ટીપરા, બ્રહ્મપુત્રા હુગલી ને રૂપનારાયણ.

શહેરો—કલકત્તા એ રાજધાની હુગલીને કાંઠેછે. મુર્શીદાબાદ એ આગળ નવાબોની રાજધાની હતું. ઢાકા બ્રહ્મપુત્રાને કાંઠે. રાણીગંજમાં કોયલાની ખાણોછે. એ વિના હીરા, રાજમહાલ, બર્ધવાન,

શ્રીરામપુર, કૃષ્ણનગર, ચંદ્રનગર (ફ્રેંચનું) ચિન્સુરા, હુગલી, મેદની-પુર, ટીપરા, પ્લાસી, બનકુરા, કાસીમબજાર વગેરે.

૨ બહાર પ્રાંત.

નદીઓ—ગંગા, શોન, ગંડકી, કૌશકી ને ગોવરા.

શહેરો—પટણા (મૂળનામ પાટલીપુત્ર તે ચંદ્રગુપ્તની રાજધાની હતું) તેમાં અફીણ ને રેશમી કાપડ સારૂં થાય છે. મોંગીર, ભાગલપુર, દીનાપુર, બાહાર, ગયા, છપરા, ને દરંગ, વગેરે.

૩ ઓઢીઆ પ્રાંત.

શહેરો—કટક, જગન્નાથ, ને બાલસોર.

નદીઓ—મહા, બ્રાહ્મણી, વૈતરણી ને સુવર્ણરેખા.

પેદાશ—ઓઢીઆમાં લોઢાની ખાણો સારી છે.

૪ છોટાનાગપુર.

હકીકત—એ ઘણો પાહાડી પ્રદેશ છે.

શહેરો—કાંચી ને, લોહર્દંગા વગેરે.

૧૨ આસામ પ્રાંત.

નદીઓ—બ્રહ્મપુત્રા.

પર્વત—ખાસ્યા, જીંટીયા, ગારો, નાગ, વગેરે.

શહેરો—ગૌહત્તી એ રાજધાની તેમાં ચીફ કમીશનર રહે છે. એ વિના તેજપુર, નવાગામ, કાચાર, રંગપુર, સીલહટ, દરંગ, ગોવલપરા, રંગમતી, જીંટીયા, ચેરાપુંજી, વગેરે.

પેદાશ—કોયલા, ચા, લોહું ચુનો, રૂ, રબર, રેશમ, વગેરે. આસામની ભેંસો બહુ વખણાય છે.

એમાં ખાસ્યાનું દેશી રાજ્ય છે, તેમાં ચેરાપુંજી નામની જગ્યોપર ૫૨૩ ઇંચ વરસાદ પડે છે. દુનિઆના બીજા કોઈ બાગ ઉપર એટલો વરસાદ વરસતો નથી.

૧૩ સ્વતંત્ર પાહાડી રાજ્યો.

૧ નેપાળ.

પર્વત—હિમાલય, એ આખો દેશ પાહાડી છે;

શિખરો—એવરેસ્ટ (ગારીશંકર), ધવલગિરિ, વગેરે હિમાલયના શિખરો એમાં આવેલાં છે

નદી—ગોઘરા સરયુ કુશી, ને ગંડકી.

સરોવર—રાવણ હ્રદ. ધર્મ બૌદ્ધનો.

શાહેરો—ખટમંડુ એ રાજધાની છે. મકવાનપુર, જમુલા, પાલપા, ગુરખા, જનકપુર વગેરે.

હકીકત—ત્યાંના લોકોને ગુરખા કહેછે. પહેલાં એ દેશ ચીનને તાબે હતો. હાલ સ્વતંત્ર છે. હવા સારી છે. ઇમારતી લાકડું ઘણું થાય છે.

૨ ભૂતાન.

શાહેરો—ટચાસીટયુડનં એ રાજધાની.

પર્વત—હિમાલય આખો દેશ પાહાડી છે.

હકીકત—એ દેશમાં તાતાર જાતના લોકોનું રાજછે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. ત્યાં અમીરો (સરદારો)નું રાજ છે, તે સ્વતંત્રછે.

૩ નાના રાજ્યો.

એમાં મણિપુરનું દેશીરાજ મોટું ને સારૂં છે. મુખ્ય શહેર મણિપુર છે. બીજા નાના રાજ્યો ઘણાં છે.

૧૪ પોર્ટુગીઝ ને ફ્રેંચ લોકોનાં સંસ્થાનો.

પોર્ટુગાલનાં—દીવ, દમણ ને ગોવા, એ મુંબાઇ ઈલાકામાંછે. એની રાજધાની ગોવા છે, ત્યાં ગવરનર રહેછે.

ફ્રેંચનાં થાણું—૧ યાનાન, ૨ પોંદિચેરી, ૩ માહી, ને ૪ કા-

રિલ એ બધાં મદ્રાસ ઈલાકામાં છે. ૫ ચંદ્રનગર એ બંગાળામાં છે. એ બધામાં મુખ્ય રાજધાની પોંદિચેરી છે, ત્યાં તેનો ગવર્નર રહે છે.

જમીનના ભાગની વ્યાખ્યાઓ.

૧ જમીનના મોટા ભાગ, જેમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય, તેને ખંડ કહે છે. ૨ ચોમેર પાણીથી વીંટાએલા જમીનના ભાગને દ્વીપ, બેટ કે ટાપુ કહેછે. ૩ જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી, અને એક બાજુએ જમીન આવેલી હોય તેનું નામ દ્વીપકલ્પ.

૪ જે સાંકડો જમીનનો ભાગ, જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે, તેને સંયોગીભૂમિ કહે છે,

૫ જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગએલી હોય, તેને ભૂશિર, ભૂશલાકા, કેપ, હેડ, અથવા બિંદુ કહે છે.

૬ જમીનના થોડા ઊંચા ભાગને ડુંગર, વધારે ઊંચા ભાગને પર્વત, અને તળીએથી સંધાએલા ડુંગરાને હાર કહે છે; અને નીચી ટેકરીઓને ધાર કહે છે.

૭ પહાડોની વચમાં આવેલા નીચા ભાગને ખીણ કહે છે.

૮ સપાટ જમીનના વિશાળ પ્રદેશને મેદાન કહે છે.

૯ પહાડોપર આવેલા ઊંચા મુલકને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

૧૦ જે ઊંચી જગાપરથી જૂદીજૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે છે, તે ઠેકાણાને જળાશય કે જળવિક્ષેપ પ્રદેશ કહેછે.

પાણીના ભાગની વ્યાખ્યાઓ.

૧ ખારા પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહેછે,

૨ ખારા પાણીનો જે ભાગ, મહાસાગર કરતાં નાનો હોય તેને સાગર કે સમુદ્ર કહે છે.

૩ સમુદ્રનો જે ફાંટો લાંબો થઇને જમીનમાં પેઠેલો હોય તેને અખાત કહે છે.

૪ પહોળા મહોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

૫ પાણીના બે મોટા ભાગને પાણીનો નાનો ભાગ સાંધે. તેને સામુદ્રધુની કહેછે.

૬ ચોતરફ જમીનથી વીંટાએલા પાણીના મોટા ભાગને સરોવર, ને નાના ભાગને તળાવ કહેછે.

૭ મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગામાં થઇને સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહે છે. ને મોટી નદીને નદ કહેછે.

૮ નદી જ્યાંથી નીકળે તે ઠેકાણાને તેનું મૂળ, ને મળે તે ઠેકાણાને તેનું મુખ કહે છે.

૯ જે જગાએ નાની નદી મોટી નદીને મળે છે. તેને સંગમ કહે છે.

૧૦ સમુદ્રનું પાણી વારાફરતી ચડે છે, તેને ભરતી, ને ઉતરે છે તેને ઓટ કહેછે.

૧૧ સમુદ્રને મળતાં પહેલાં ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે, તેને ખાડી કહેછે.

૧૨ એક દિશાથી બીજી દિશામાં જે નદીનું વહેવું તેને નદીક્રમ કહે છે.

મુંબાઇ ઇલાકાની ભૂગોળ વિદ્યા.

આ ચોપડીની પાંચમી આવૃત્તિ છપાઇને બહાર પડી છે. એની પાંચમી આવૃત્તિ થઈ, તેપરથીજ માલુમ પડશે કે એ અતિશે ઉપયોગીજ હશેજ. કિંમત દર નકલના બે આના. પોસ્ટેજ અરધો આનો. રુપિઆની રાખો તો બાર પ્રત અને પોસ્ટેજ મફત.

પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો.

અંકગણિતની રીતોનાં કારણ	૦—૫—૦
મિત્રતા વિષે નિબંધ	૦—૫—૬
સોરટી કે સત્યાનાશ	૦—૫—૬
મોતીની માળા	૦—૫—૬
હસાહસ ભાગ ૨ જો	૦—૫—૬
શંકર દિગ્વિજય	૩—૦—૦

તૈયાર છે—ચતુરસિંહ પ્રવાસ ૧-૯-૦—દલપત સતશાહી ૦—૭—૬—કંજુસનાં કર્મની કહાણીઓ ૦—૬—૬—હસાહસ ભાગ ૧ લો ૦—૭—૦ સ્વાભાવિક પ્રેમ ૦—૧૦—૬